

KATARZYNA KOŁAKOWSKA

ZAGINIONE RĘKOPISY GRECKIE Z BIBLIOTEKI ZAŁUSKICH

Abstrakt. Postanowienia traktatu ryskiego (1921) były podstawą do zwrotu zrabowanych Polsce dóbr kultury od 1772 r. Na jego mocy, pod kierownictwem ks. Bronisława Ussasa, zwrócono bezcenne zbiory m.in. z Biblioteki Załuskich. Trwające prace, najpierw zaraz po powołaniu Specjalnej Komisji, a potem w ramach międzynarodowego projektu realizowanego przez Bibliotekę Narodową oraz Rosyjską Bibliotekę Narodową, pozwoliły dokonać próby rekonstrukcji inwentarza (w formie elektronicznej i papierowej) zrabowanej Biblioteki Załuskich. Prowadzone przeze mnie badania nad rękopisami greckimi w Polsce pokazały, że podczas prac rekonstrukcyjnych nie uwzględniono tzw. czerwonego inwentarza, w którym ks. Ussas, własnoręcznym podpisem i stosowną pieczęcią, poświadczał zwrot rękopisów greckich stronie polskiej. We wspomnianym inwentarzu, będącym owocem pracy dwóch bibliotek narodowych, o części z nich nie odnajdujemy nawet wzmianki. Rodzi to pytanie, co mogło się z nimi stać?

Słowa kluczowe: rękopisy greckie; rewindykacja; Biblioteka Załuskich; Sankt Petersburg; „czerwony inwentarz”

THE LOST GREEK MANUSCRIPTS OF THE ZAŁUSKI LIBRARY

Abstract. The provisions of the Treaty of Riga (1921) provided the legal basis for the restitution of Poland's cultural heritage looted since 1772. Pursuant to its terms, and under the supervision of Father Bronisław Ussas, invaluable collections — including holdings from the Załuski Library — were repatriated. The reconstruction of the inventory of the looted Załuski Library commenced shortly after the establishment of the Special Commission and was subsequently pursued within the framework of an international project jointly undertaken by the National Library of Poland and the Russian National Library. These efforts resulted in the production of both digital and printed versions of the reconstructed inventory.

Our research on Greek manuscripts in Poland has demonstrated that these reconstruction efforts failed to take into account the so-called *Red Inventory*, in which Father Ussas personally certified, by signature and official seal, the restitution of Greek manuscripts to Poland. Strikingly, certain of these manuscripts are entirely absent from the reconstructed inventory produced under the joint

Dr KATARZYNA KOŁAKOWSKA – Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Wydział Nauk Humanistycznych, Instytut Literaturoznawstwa, Katedra Filologii Greckiej, adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: katarzyna.kolakowska@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3829-2224>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

auspices of the two national libraries. This circumstance raises a fundamental question: what became of them?

Keywords: Greek manuscripts; revindication; Żaluski Library; Saint Petersburg; "Red Inventory"

Rok 1921 przyniósł długo wyczekiwany traktat, na mocy którego do Polski miały wrócić dobra kultury zrabowane podczas zaborów i I wojny światowej¹. Ratyfikowany w Rydze 18 marca między Polską, Ukrainą i Rosją, zwany potocznie traktatem ryskim², zakładał w artykule XI zwrot Polsce mienia kulturalnego (włączając w to zbiory biblioteczne, zagrabione przez Rosję od 1772 r.)³. Podpisanie traktatu rozpoczęło piętnastoletni proces rewindykacji dóbr kultury na skalę do tej pory w Europie niespotykaną, tym bardziej, że miał się odbywać na terenie innego kraju (dotychczasowego zaborcy, który przez blisko 150 lat zbiory te przywłaszczał)⁴. Należy wspomnieć, że wspomniany artykuł XI miał dość ogólny charakter, dlatego między stronami często dochodziło do rozbieżności w jego interpretacji. Zauważyć jednak trzeba, że wszystkiego jego punkty spisano na drodze kompromisu. Jak zaznacza Hanna Łaskarzewska, dzień, w którym zredagowano i przyjęto wszystkie punkty artykułu XI, nazwano „dniem żałoby narodowej Rosji i gwałtem na kulturze rosyjskiej”,

¹ Dz. U. 1921, nr 49, poz. 300. Zob. Ewa M. Ziółek, „Sprawa Ussasa. Przyczynek do dziejów Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej i Komisji Specjalnej 1922-1924”. *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL* 3(18) (2021): 160.

² Zob. Jan Dąbski, *Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem. Listy*, (Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 1931), 2. Bogatą literaturę przedmiotu odzwierciedla choćby wymienionych kilka prac: *Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. Mieczysław Wojciechowski (Toruń: Wydawnictwo UMK, 1998), 201-208; Jacek Miler, „Rewindykacje po Traktacie Ryskim” [cz. I-IV], *Cenne – Bezcenne – Utracone*, cz. I - nr 2(8) (1998): 28-29; cz. II - nr 3(9) (1998): 22-23; cz. III - nr 4(10) (1998): 22-25; cz. IV - nr 5(11) (1998): 5; Jan Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*, t. 1-2 (Kraków: Zakamycze, 2001); Hanna Łaskarzewska, „Starania o zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego. Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego”, *Rocznik Biblioteki Narodowej* 35 (2003): 39-66; Dariusz Matelski, *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki* (Poznań: Inter-Arpress, 2003).

³ Zob. Hanna Łaskarzewska, „Traktat ryski. Fakty i refleksje”, *Cenne, bezcenne, utracone*, nr 1-4 (74-77) (2013): 62; Krystyna Wróbel-Lipowa, „Realizacja postanowień traktatu ryskiego w sprawie archiwaliów polskich”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia* 45 (1990): 415-424; Tadeusz Kmiecik, „Traktat ryski i jego konsekwencje 1919-1923”. *Studia z Dziejów Wojskowości* 3 (2014): 225.

⁴ Zob. Sławomir Radoń, „Rewindykacja polskich archiwaliów z Rosji”. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 9, nr 12 (2009): 79-84.

który wywoła nieuchronny rewanz⁵. 17 maja 1921 r. został powołany przez Radę Ministrów prezes oraz członkowie Polskiej Delegacji w dwóch komisjach: Mieszanej Komisji Specjalnej i Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej⁶. W pierwszej grupie znaleźli się m.in. bibliotekarze, którzy przybyli do Moskwy specjalnym pociągiem 14 sierpnia. Zorganizowano dwie ekspozytury: w Moskwie i Sankt Petersburgu. Obie komisje rozpoczęły swoje działania 8 października. Pomimo zadeklarowanej gotowości współpracy prace nie przebiegały ani łatwo, ani w przyjaznej atmosferze. Rosjanie szczególny opór stawili wydaniu zbiorów z Biblioteki Załuskich, co wielokrotnie doprowadzało do impasu i kierowania spraw na drogę dyplomatyczną, co znacznie przeciągało cały proces⁷. Często działania Rosjan miały drastyczny charakter, o czym przekonał się szef ekspozytury w Petersburgu, ks. Bronisław Ussas⁸. Jak podkreśla Łaskarzewska, został on aresztowany w listopadzie 1924 r. na podstawie fałszywych oskarżeń dotyczących działania na szkodę państwa radzieckiego. Z więzienia udało mu się uciec w marcu 1925 r. i schronić się w polskim konsulacie w Mińsku. W konsekwencji konsul, który nie chciał wydać Ussasa, został pozbawiony akredytacji, a Poselstwo Polskie w Moskwie nakazało wydać zbiega władzom radzieckim. Pod koniec roku jednak został on zrehabilitowany i na początku roku 1926 przyjechał do Warszawy, nie kontynuując już współpracy z Komisją⁹. Należy wspomnieć, że po przyjeździe do Polski losy księdza Ussasa również były pełne trudności i dramatyzmu¹⁰.

To właśnie postać księdza Bronisława Ussasa jest szczególnie ważna w kontekście greckich rękopisów z dawnej Biblioteki Załuskich, których los do dzisiaj pozostaje nieznany. Na temat przebiegu prac Mieszanej Komisji, burzliwych sporów, impasów, pełnych wrogości i niechęci powstało wiele opracowań naukowych¹¹. Często prace Komisji były zawieszane przez burzliwe

⁵ Zob. Łaskarzewska, „Traktat ryski”, 175.

⁶ D. Pietrkiewicz, „Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego”. *Z badań nad książką i księgozbiorem historycznymi* 5 (2011): 247-250. Zob. również: Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 165; Wróbel-Lipowa, „Realizacja postanowień traktatu ryskiego”, 415-416.

⁷ Piotr Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną* (Warszawa: nakł. Biblioteki Narodowej, 1948), 101-118.

⁸ Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 162-164.

⁹ Zob. Łaskarzewska, „Traktat ryski”, 177; Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 159-175.

¹⁰ Por. Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 163; zob. także: Bronisław Ussas, „Pośmiertne peregrynacje króla Stanisława Leszczyńskiego”, *Słowo Wileńskie* 10 (1938).

¹¹ Zob. Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 174-179; Paweł Sierżega, *Kazimierz Tyszkowski (1894-1940). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie* (Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011), 79-116; Katarzyna Tomkowiak, „Udział Zygmunta Mocarskiego w pracach

spory i opór Rosjan, prowadząc pozostałych członków Komisji do zniechęcenia i powolnej utraty wiary w pomyślne zakończenie powierzonej misji¹². Ostatecznie, po wielu latach mozolnej pracy w listopadzie 1927 r. podpisano w Warszawie układ między ZSRR a Polską, który kończył polskie roszczenia archiwalne. Protokół, w którym stwierdzono zrealizowanie postanowień traktatu, podpisano w czerwcu 1933 r., a niecały rok później podpisano Protokół Końcowy z Prac Polsko-Radzieckiej Komisji Mieszanej. W 1935 r. polska delegacja zakończyła swe prace, a w 1937 oficjalnie ją rozwiązano¹³.

Pierwszy transport rękopisów z Biblioteki Załuskich składający się z 46 skrzyń trafił do Warszawy (Biblioteka UW) dopiero 25 maja 1923 r. w postaci 5226 woluminów. Kolejna część, zawierająca 1615 woluminów, dojechała 18 grudnia tego samego roku¹⁴; następnych 39 skrzyń przyjęto 25 października 1924 r. Jak zwraca uwagę Dorota Pietrzkiewicz, rękopisy przybyły w 1924 r. rozpakowywano do 17 marca roku 1925, wśród nich były także rękopisy greckie (3 woluminy), które zgodnie z obranym porządkiem ustawiono na końcu¹⁵. Następne transporty przybywały po wzmiankowanych problemach w pracach Komisji, żmudnych badaniach proveniencyjnych, sporach o to, co należy lub nie stronie polskiej zwracać lub co można zatrzymać, zwracając ekwiwalent¹⁶.

Jak już wspomniano, bardzo ważną rolę w ekspozyturze petersburskiej odegrał ks. Bronisław Ussas. Ze względu na znaczenie jego niezwykle skrupulatnej pracy i akrybii, dzięki którym udało się znaleźć pewne nieścisłości (a właściwie braki) w spisach rewindykowanych manuskryptów greckich, należy krótko opisać, kim był ten niezwykle człowiek¹⁷.

Bronisław Metody Ussas urodził się 30 czerwca 1885 r. w Petersburgu. Jako uczeń uczęszczał do gimnazjum klasycznego (1893-1903), z którego wyniósł znakomitą znajomość łaciny i zainteresowanie historią Kościoła katolickiego, choć sam pochodził z niepraktykującej religijnie rodziny. Jak sam

rewindykacyjnych polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji (1922-1923)", *Folia Toruniensia* 18 (2018): 56-87; Edward Kunze, *Układy o zwrot Biblioteki Załuskich. Karta z dziejów odzyskania z Rosji Polskiego mienia kulturalnego* (Lwów: Drukarnia Uniwersytecka, 1930); Piotr Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*, Kraków: 'Przegląd Biblioteczny' i Biblioteka Narodowa im. Józefa Piłsudskiego, 1937, 101-118.

¹² Zob. Sierżga, *Kazimierz Tyszkowski*, 91-93.

¹³ Zob. Sierżga, *Kazimierz Tyszkowski*, s. 115.

¹⁴ Pietrzkiewicz, „Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki”, 262.

¹⁵ Zob. Pietrzkiewicz, „Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki”, 264-265.

¹⁶ Zgodnie z zapisami traktatu zwrotowi nie podlegały egzemplarze o szczególnej wartości, a to sformułowanie pozostawiało interpretację subiektywnej ocenie strony rosyjskiej.

¹⁷ Zob. Bańkowski, *Rękopisy rewindykowane przez Polskę*, 117.

później napisał w swoich wspomnieniach (Rkp. 912, k. 5, Biblioteka Uniwersytecka KUL), swoją przemianę duchową zawdzięczał *Nędznikom* Wiktora Hugo, biorąc za wzór postać biskupa Myriela. W 1903 r. rozpoczął studia na Uniwersytecie w Petersburgu na Wydziale Historyczno-Filologicznym ze specjalnością historyczną, a następnie studiował w Instytucie Archeologicznym. Podczas studiów interesował się szczególnie bibliotekarstwem i archiwistyką, inwentaryzując skradzione mienie w bibliotekach i archiwach Petersburga. To właśnie doświadczenie odcisnęło piętno na jego dalszym życiu. Co ciekawe, dopiero mając 30 lat wstąpił do seminarium duchownego, a święcenia przyjął 11 lutego 1917 r., po czym został skierowany do pracy w Mińsku Litewskim, gdzie dał się poznać jako znakomity zarządca i organizator, o silnym charakterze, choć z natury był łagodny. W sierpniu 1921 r. został powołany na stanowisko rzeczoznawcy do spraw archiwalnych i bibliotecznych, a 31 marca 1922 r. mianowano ks. Ussasa na szefa ekspozytury Delegacji Rewindykacyjnej i Specjalnej w Petersburgu, którą to funkcję pełnił do listopada 1924 r.¹⁸ Jego praca polegała nie tylko na zarządzaniu ekspozyturą, ale także, wraz z ekspertami, wykonywał wszystkie prace, do których obie komisje zostały powołane. Jego całe wcześniejsze doświadczenie naukowo-organizacyjne przyczyniło się do niezwykle skutecznej pracy w bardzo trudnych warunkach. Niezaprzeczalnym sukcesem księdza Ussasa były prace nad zwrotem rękopisów i druków z Rosyjskiej Biblioteki Publicznej w Petersburgu (odzyskano wówczas 9827 rękopisów)¹⁹, w tym znaczną część z Biblioteki Załuskich²⁰.

Po powrocie do Polski w 1926 r. ks. Ussas zajął się pracą duszpasterską w kościele św. Aleksandra w Warszawie, a następnie (w 1930 r.) grekokatolicki metropolita lwowski, arcybiskup Andrzej Szeptycki, zaproponował mu pracę archiwisty. W latach 1934-1969 uczestniczył w pracach spółdzielni budowlano-mieszkaniowej „Osiedle na Skarpie”, nie pobierając w pewnym okresie swojego życia wynagrodzenia, co było dużym wyzwaniem dla doświadczonego latami człowieka. W tym czasie (1935-1965) był również kapelanem sióstr niepokalanek w Warszawie, a w latach 1945-1957 pełnił funkcję kapelana Zakaźnego Szpitala Miejskiego. W 1962 r. przekazał swój księgozbiór

¹⁸ Zob. Danuta Dzierzkowska, „Ksiądz Bronisław Ussas 1885-1977”, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 39 (1979): 59.

¹⁹ Zob. Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 162.

²⁰ 34 teczki, zawierające odpisy dokumentów i akt dotyczących konfiskat carskich, a także wywołania dóbr kultury, ich rewindykacji i wykaz rękopisów, przejętych z Rosyjskiej Biblioteki Publicznej, zostały przekazane przez księdza Ussasa Bibliotece Narodowej, por. Dzierzkowska, „Ksiądz Bronisław Ussas”, 59.

składający się z 2234 woluminów Bibliotece KUL²¹. Ze względu na stan zdrowia, od 1969 aż do śmierci (6 grudnia 1977 r.), mieszkał w Domu Księży Emerytów w Otwocku, darowując w tym czasie (1971 r. – 50-lecie rewindykacji) Bibliotece KUL drugą część spuścizny, czyli zbiory rękopiśmienne, dotyczące działalności duchowieństwa katolickiego na Wschodzie oraz jego osobiste dokumenty w postaci *Wspomnień z lat 1885-1969*, które, będąc niemal niewiadomym, podyktował Marii Dudzińskiej i Bogusławowi Aleksandrowiczowi²².

Jak łatwo zauważyć, z wyjątkiem krótkiego okresu pracy dla metropolity Szeptyckiego, ks. Bronisław Ussas po powrocie do Polski nie realizował swojej bibliotecznej pasji w żadnej instytucji, szczególnie w powojennej Polsce²³. Śmiało można powiedzieć (także na podstawie *Wspomnień* i dokumentów przekazanych Bibliotece KUL), że jego przeszłość kładła się za nim długim cieniem. Powracał do niej, porządkując swoją spuściznę i ofiarując ją poszczególnym instytucjom, którym ufał.

Praca ks. Bronisława Ussasa i obu komisji skutkowałą powrotem do Polski wielu zrabowanych dzieł sztuki, zbiorów bibliotecznych i archiwalnych. Oddzielną kwestią, która nie jest przedmiotem niniejszych rozważań, jest to, co wydarzyło się z rewindykowanymi zasobami w trakcie II wojny światowej (m.in. w sierpniu 1944 r. podczas Powstania Warszawskiego zginęły katalogi spisane przez samego Józefa Andrzeja Załuskiego).

Po wielu latach od zakończenia wojny, po zmianie ustroju politycznego, ponownie naukowcy i bibliotekarze dwóch stron: Polski i Rosji zasiedli do wspólnego projektu bibliotecznego, tym razem w zupełnie innej atmosferze, dobrowolnie i z wolą współpracy przy międzynarodowym projekcie dotyczącym rekonstrukcji rękopiśmiennej części Biblioteki Załuskich. W sierpniu 2009 r. Biblioteka Narodowa w Warszawie i Rosyjska Biblioteka Narodowa w Sankt Petersburgu podpisały aneks do wcześniejszej umowy o współpracy (18 października 1993)²⁴, która była początkiem projektu o kapitalnym znaczeniu, dotyczącego rekonstrukcji kolekcji rękopisów najznamienitszej biblioteki europejskiej w XVIII wieku, tj. Biblioteki Załuskich.

²¹ W literaturze przedmiotu pojawiają się różne daty przekazania przez Ussasa pierwszych materiałów do Biblioteki Uniwersyteckiej KUL: Dzierzkowska („Książd Bronisław Ussas”, 60) wspomina o 1962 r., Helena Mańkowska z kolei („Katalog ofiarowanych rękopisów”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 39 (1979): 63) mówi o 1964 r.

²² Por. Dzierzkowska, „Książd Bronisław Ussas”, 60.

²³ Zob. Ziółek, „Sprawa Ussasa”, 171-172.

²⁴ Porozumienie dodatkowe, dotyczące przygotowania do publikacji i wydania inwentarza podpisano pod koniec 2013 r.

Rosyjska badaczka, Olga N. Bleskina, wspomina, iż pomysł wspomnianej rekonstrukcji dojrzał po stronie polskiej już od dawna. Polakom zależało na stworzeniu bazy danych książek i rękopisów ze zbioru Załuskich z informacjami o utraconych zabytkach. Informacje te miały pochodzić ze wszelkich istniejących źródeł drukowanych i rękopiśmiennych. Kolejnym, równie ważnym zadaniem, miało być odnalezienie i skatalogowanie zachowanych zabytków rękopiśmiennych²⁵.

Dla dalszych badań niezwykle istotny okazał się być skromny rękopis o sygnaturze Греч. 897, przechowywany w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej i z tego powodu należy przyrzeć się pokrótce źródłom, na których pracowali polscy i rosyjscy badacze. Najpełniejszym spisem kolekcji Załuskich był *Registre des ouvrages et volumes des manuscrits livrés à Monsieur le Conseiller de Collège et chevalier Doubrowsky* (w dalszej części artykułu: „Rejestr Dubrowskiego”). Jest on przechowywany w zbiorze rękopisów różnojęzycznych Działu Rękopisów w Bibliotece Narodowej w Petersburgu (f Nr 958, Razn. F.XVIII.174). Rejestr ten daje wyobrażenie o zawartości rękopiśmiennej części utraconego księgozbioru. Składa się z 94 spisów rękopiśmiennych i indeksu o łącznej objętości 595 kart. Wspomniane spisy zawierają wykaz manuskryptów, które wyjęto z ponumerowanej skrzyni lub szafy, a które są protokołami przekazania materiałów rękopiśmiennych przez Osipa O. d’Augarda na przechowanie Piotrowi Piotrowiczowi Dubrowskiemu. Sporządzono je w dwóch egzemplarzach. 47 z nich poświadczył Dubrowski, 45 podpisał d’Augard, 2 skrzynie zachowały się w jednym egzemplarzu z podpisem Josepha A. Grandidiera²⁶. Co istotne, opisy skrzyń które zostały podpisane przez Dubrowskiego, zawierają na końcu poświadczenie innych bibliotekarzy, że zostały sprawdzone ze spisem i nie ma w nich braków. Wspomniane poświadczenia zostały naniesione podczas skontrum w marcu 1811 r. i w roku następnym. Pomimo braku strat Dubrowski jednak został zdjęty ze stanowiska²⁷. W czasie jego kierownictwa sporządzono opisy 11 010 jednostek rękopiśmiennych w różnych językach europejskich, w tym po łacinie i po grecku. Dokonano także kompletnej charakterystyki poszczególnych manuskryptów, co wymagało od bibliotekarzy nie tylko najwyższych kwalifikacji i znajomości wielu języków, ale także kompetencji paleograficznych pozwa-

²⁵ Por Olga N. Bleskina, „Powrót do życia. Międzynarodowy projekt rekonstrukcji rękopiśmiennej części Biblioteki Załuskich”, w: *The Inventory of Manuscripts from the Załuski Library in the Imperial Public Library*, red. Olga N. Bleskina, Natalia A. Elagina (Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2013), 60-61.

²⁶ Zob. Bleskina, „Powrót do życia”, 61.

²⁷ Zob. Bleskina, „Powrót do życia”, 63.

lających na odczytanie rękopiśmiennej greki czy manuskryptów zachodnio-europejskich, pisanych gotyckim krojem pisma.

Jednym z efektów projektu z 1993 r. było nadanie manuskryptom formy elektronicznej. Do specjalnie zaprojektowanej tabeli przeniesiono wszystkie dane o rękopisach ze wspomnianego wcześniej rejestru Razn. F.XVIII.174 z poświadczeniem Dubrowskiego, a także te z poświadczeniem d'Augarda. W dodatkowych rubrykach umieszczono sygnatury nadane zbiorom już w Carskiej Bibliotece Publicznej, a według których znane są w literaturze przedmiotu, a także podano daty zwrotu rękopisów do Polski i aktualne miejsce ich przechowywania (biblioteki narodowe Polski lub Rosji), dołączono również sygnatury ocalałych rękopisów i co najważniejsze dla badacza – informację, czy rękopis się zachował. Wersja elektroniczna wspomnianego inwentarza stała się później podstawą publikacji papierowej *The Inventory of Manuscripts from the Żaluski Library in the Imperial Public Library*, ed. by Olga N. Bleskina, Natalia A. Elagina, Warszawa 2013, ss. 611 (plus nienumerowane końcowe ilustracje)²⁸.

Praca nad greckimi rękopisami w Polsce jest niezwykle utrudniona. Istniejące repertoria greckich rękopisów na świecie²⁹ zawierają szereg błędów w lokalizacjach lub podają informację o zbiorach już nieistniejących. Jest to związane z tym, że albo rękopisy greckie były klasyfikowane w katalogach i inwentarzach jako orientalne lub „inne”, albo znajdują się w zbiorach zakonnych i nie ma o nich informacji. Często też dostęp do nich jest ograniczony bądź też ich wojenne i powojenne relokacje nie były upowszechniane w ogólnodostępnych źródłach³⁰. Dlatego każdy badacz, pochylający się nad tą problematyką, musi zachować ogromną czujność i powinien osobiście weryfikować interesujący go grecki rękopis. Prowadząc badania nad rękopisami greckimi w Polsce należy przygotować się na zaskakujące sytuacje, np. odnalezienie w jednej z bibliotek zakonnych rękopisu greckiego, który w innej widniał jako strata wojenna³¹, albo przechowywany w Bibliotece Książąt

²⁸ Por. Bleskina, „Powrót do życia”, 64-65.

²⁹ *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* par Marcel Richard (Paris: Brepols, 1958); *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. Supplément* (1958-1963) par Marcel Richard (Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1964); Jean-Marie Olivier, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* de Marcel Richard (Turnhout: Brepols, 1995) oraz kolejne wydania, wskazane w przypisie 33.

³⁰ Bleskina, „Powrót do życia”, 64-65.

³¹ Zob. Olivier, *Répertoire des bibliothèques*, 846. Dzięki odkryciu tekstu w Krakowie Gerard J. Boter opublikował cenną – nie tylko ze swojego punktu widzenia – pracę, zob. Gerard J. Boter,

Czartoryskich w Krakowie grecki manuskrypt *Vita Constantini et Helenæ* (sygnatura Cod. 2852), który to zawiera często powielany *incipit*, ale sama już treść nie pochodzi z popularnego i często kopiowanego żywota, lecz stanowi odmienną wersję tekstologiczną, co nigdzie – ani w katalogu, ani w inwentarzu – nie zostało odnotowane³². Dlatego też podczas stażu naukowego w Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie u jednego z najwybitniejszych paleografów greckich i współtwórcy Comité International de Paléographie Grecque, prof. Borysa L. Fonkicza, dr.h.c. Uniwersytetu Arystotelesa w Salonikach, znaleźliśmy informację o przechowywanym w Rosyjskiej Bibliotece Narodowej w Sankt Petersburgu tzw. czerwonym inwentarzu (od koloru okładki i czerwonego atramentu używanego przez członków ekspozytury w Petersburgu, m.in. Ussasa) o sygnaturze Греч. 897. Dzięki życzliwości i otwartości naszych gospodarzy udostępniono nam odpis, a potem zdjęcia wspomnianego rękopiśmiennego inwentarza, który – jak się okazało – był spisem rewindykacyjnym, na którym ks. Bronisław Ussas własnoręcznym podpisem oraz pieczęcią o treści: *Возвращено Польской Республике / Уполномоченный Польской Делегации* („Zwrócono Rzeczypospolitej Polskiej / Pełnomocnik Delegacji Polskiej”) i datą (dziesięć dokumentów poświadczono 2 sierpnia 1924 r., 12 – w lipcu 1924 r. i trzy poświadczono przez W. Suchodolskiego 20 grudnia 1924 r.) potwierdzał zwrot poszczególnych woluminów stronie polskiej³³. W „czerwonym inwentarzu” potwierdzono zwrot następujących rękopisów greckich (według numerów w inwentarzu): 56, 79, 128, 135 (poświadczył Suchodolski), 137, 138, 145, 146 (poświadczył W. Suchodolski), 147, 150, 151, 154, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 170, 172³⁴ – łącznie 24 manuskrypty. Większość z nich możemy zidentyfikować w *Inventory of Manuscripts...* Trudności nastręcza fakt, że opisy poszczególnych rękopisów z inwentarza sygnowanego przez Ussasa pochodzą z katalogu

‘The Codex Vratislaviensis of Philostratus’ «Life of Apollonius of Tyana»”. *Mnemosyne* 73, nr 1 (2020): 132-137.

³² Prowadzone przeze mnie badania w polskich bibliotekach oraz przygotowanie i przekazanie zgromadzonej dokumentacji francuskiemu badaczowi Jean-Marie Olivierowi przyczyniły się do uaktualnienia informacji dotyczących rękopisów greckich przechowywanych w Polsce, które zostały uwzględnione w jego publikacji, zob. Jean-Marie Olivier, *Supplément au Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* (Turnhout: Brepols, 2018), 79; por. Katarzyna Kołakowska, „Greek Manuscripts in Poland. Part I: Kraków, Toruń, Elbląg”, *Littera Antiqua* 10 (2015): 4–24.

³³ W posiadaniu autorki artykułu znajduje się zarówno odpis, jak i kopia „czerwonego inwentarza” z rewindykowanymi manuskryptami greckimi, jednak ze względu na sytuację polityczną i związanym z tym zawieszeniem współpracy naukowej z Rosją, nie ubiegano się o zgodę na publikację zdjęć z rękopisu Греч. 897.

³⁴ Tam, gdzie nie zaznaczono inaczej, zwrot potwierdził ks. Bronisław Ussas.

Eduarda von Muralta (*Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Impériale Publique*)³⁵, który nie został uwzględniony we wspomnianym polsko-rosyjskim projekcie. Podczas żmudnego przeszukiwania całego inwentarza, nie udało się znaleźć dziewięciu woluminów greckich. To, co wiadomo na pewno, to że manuskrypty te opuściły Petersburg i wraz z innymi ruszyły w podróż do Polski. Co się z nimi stało? Nie wiadomo. W tak złożonych i skomplikowanych sytuacjach trudno snuć jakieś przypuszczenia, zwłaszcza mając na uwadze, że kilkanaście lat po zwrocie kolejny kataklizm wojenny zburzył to, co z takim wysiłkiem próbowano odbudować.

Dlaczego warto wciąż szukać zaginionych dóbr kultury, wliczając w to również rękopisy greckie? Przede wszystkim dlatego, że ktoś kiedyś włożył ogromny wysiłek, aby je do Polski sprowadzić. Ponadto, w powojennej Polsce zmieniały one swoją lokalizację lub były wykradane przy okazji transportu. Wspomniany wcześniej tekst *Vita Apolloni Tyanensis*, uznany we Wrocławiu za stratę wojenną, a odnaleziony (choć niezwrócony) w zupełnie innej części Polski, trafił do Krakowa przez przypadek. Mieszkańcy jednej z podwrocławskich miejscowości, pragnąc uchronić tekst przed spaleniem, ukryli go w kościelnych organach, a znalazca, nie znając jego proveniencji i nie rozumiejąc, jak cenną rzecz znalazł, przekazał go tam, gdzie uważał za słuszne, i tak już zostało³⁶.

³⁵ Eduard von Muralt, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Impériale Publique* (Saint-Petersbourg: Bibliothèque Impériale Publique, 1864).

³⁶ Por. Kołakowska, „Greek Manuscripts in Poland”, 10.

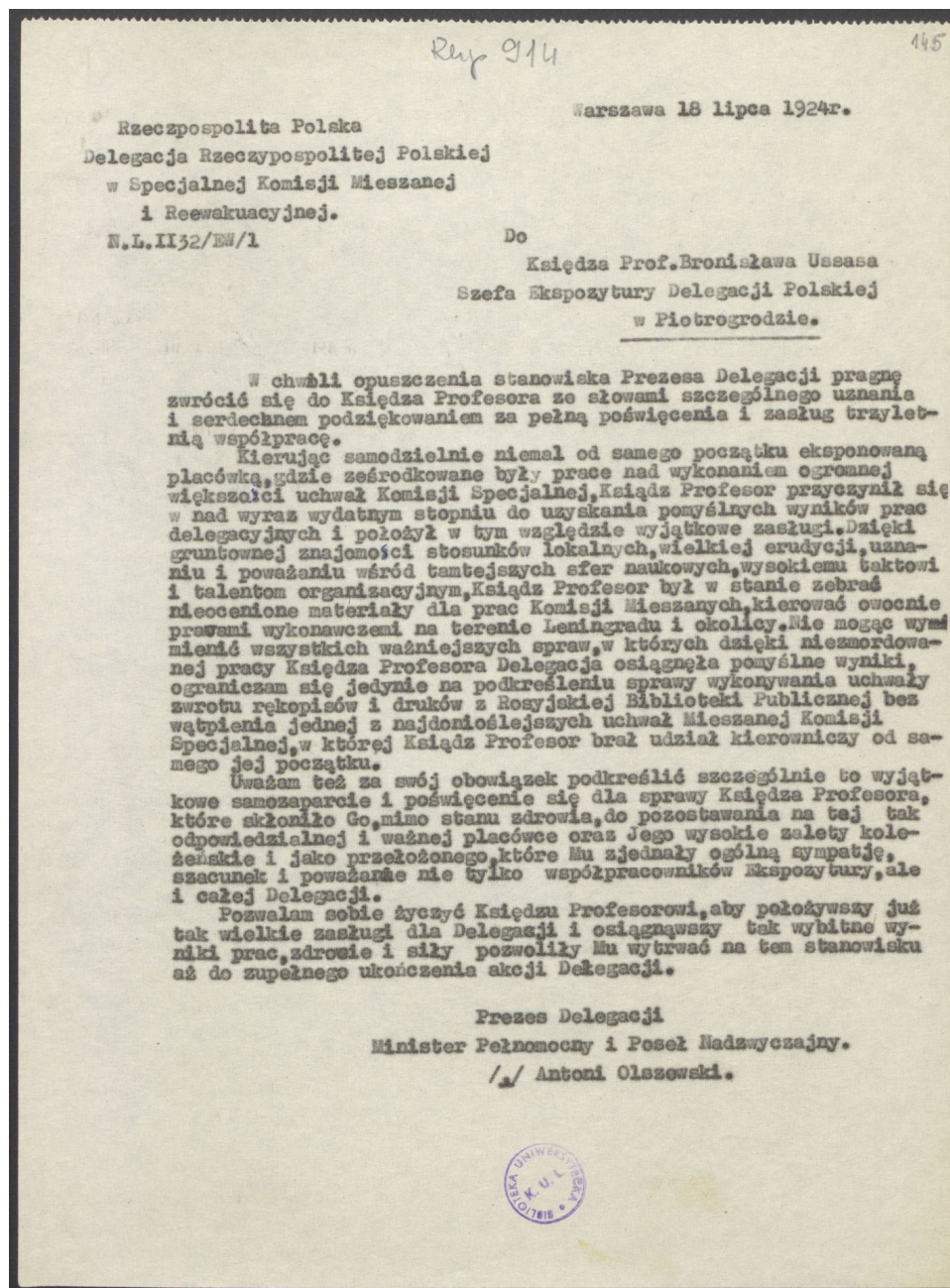
Ks. Bronisław Metody Ussas – szef ekspozytury Delegacji Polskiej w komisjach mieszanych specjalnej i reewakuacyjnej w Petersburgu w latach 1921-1925.
Rkp. 911, k. 32 (BU KUL)

Delegacja polska w komisjach mieszanych specjalnej i reewakuacyjnej (1921 r.)
Rkp. 911, k. 28 (BU KUL)

Personel Delegacji Polskiej w komisjach specjalnej i reewakuacyjnej po przyjeździe
do Moskwy z Warszawy (1921 r.)
Rkp. 911, k. 34 (BU KUL)

BIBLIOGRAFIA

- Bańkowski, Piotr. *Rękopisy rewindykowane na podstawie traktatu ryskiego jako warsztat pracy naukowej przed wojną*. Warszawa: nakł. Biblioteki Narodowej, 1948.
- Bańkowski, Piotr. *Rękopisy rewindykowane przez Polskę z ZSRR na podstawie traktatu ryskiego i ich dotychczasowe opracowanie*. Kraków: 'Przegląd Biblioteczny' i Biblioteka Narodowa im. Józefa Piłsudskiego, 1937.
- Bleskina, Olga N. „Powrót do życia. Międzynarodowy projekt rekonstrukcji rękopiśmiennej części Biblioteki Żałuskich”. W: *The Inventory of Manuscripts from the Żałuski Library in the Imperial Public Library*, red. Olga N. Bleskina, Natalia A. Elagina, 57-79. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2013.
- Boter, Gerard J. ‘The Codex Vratislaviensis of Philostratus’ «Life of Apollonius of Tyana». *Mnemosyne* 73, nr 1 (2020): 132-137.
- Dąbski, Jan. *Pokój ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem. Listy*. Warszawa: Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, 1931.
- Dzierzkowska, Danuta. „Książd Bronisław Ussas 1885-1977”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 39 (1979): 59-70.
- Kmiecik, Tadeusz. „Traktat ryski i jego konsekwencje 1919-1923”. *Studia z Dziejów Wojskowości* 3 (2014): 9-28.
- Kołąkowska, Katarzyna. „Greek Manuscripts in Poland. Part I: Kraków, Toruń, Elbląg”. *Littera Antiqua* 10 (2015): 4-24.
- Kunze, Edward. *Układy o zwrot Biblioteki Żałuskich. Karta z dziejów odzyskania z Rosji Polskiego mienia kulturalnego*, Lwów: Drukarnia Uniwersytecka, 1930.
- Łaskarzewska, Hanna. „Traktat ryski. Fakty i refleksje”. *Cenne, bezcenne, utracone* nr 1-4 (74-77) (2013): 62-67.
- Łaskarzewska, Hanna. „Starania o zwrot polskich zbiorów bibliotecznych z Kijowa i Petersburga w świetle niepublikowanych dokumentów dotyczących realizacji ustaleń traktatu ryskiego. Ze spuścizny Stanisława Lisowskiego”. *Rocznik Biblioteki Narodowej* 35 (2003): 39-66.
- Mańkowska, Helena. „Katalog ofiarowanych rękopisów”. *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* 39 (1979): 63-126.
- Matelski, Dariusz. *Losy polskich dóbr kultury w Rosji i ZSRR. Próby restytucji: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*. Poznań: Inter-Arpress, 2003.
- Miler, Jacek. „Rewindykacje po Traktacie Ryskim” [cz. I-IV], *Cenne – Bezcenne – Utracone*, cz. I – nr 2(8) (1998): 28-29; cz. II – nr 3(9) (1998): 22-23; cz. III – nr 4(10) (1998): 22-25; cz. IV – nr 5(11) (1998): 5.
- Muralt, Eduard von. *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliothèque Impériale Publique*. Saint-Petersbourg: Bibliothèque Impériale Publique, 1864.
- Olivier, Jean-Marie. *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*. Turnhout: Brepols, 1995.
- Olivier, Jean-Marie. *Supplément au Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*. Turnhout: Brepols, 2018.
- Pietrzekiewicz, Dorota. „Z grabieży Katarzyny ocalone szczątki... czyli udział Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie w rewindykacji księgozbiorów na mocy traktatu ryskiego”. *Z badań nad książką i księgozbiorami historycznymi* 5 (2011): 247-250.

- Pruszyński, Jan. *Dziedzictwo kultury Polski: jego straty i ochrona prawna*. T. 1-2. Kraków: „Zakamycze”, 2001.
- Radoń, Sławomir. „Rewindykacja polskich archiwaliów z Rosji”. *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej* 9, nr 12 (2009): 79-84.
- Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs par Marcel Richard*. Paris: Brepols, 1958.
- Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs. Supplément (1958-1963) par Marcel Richard*. Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1964.
- Sierżega, Paweł. *Kazimierz Tyszkowski (1894-1940). Z dziejów nauki polskiej w międzywojennym Lwowie*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2011.
- The Inventory of Manuscripts from the Żaluski Library in the Imperial Public Library*, ed. by Olga N. Bleskina, Natalia A. Elagina. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 2013.
- Tomkowiak, Katarzyna. „Udział Zygmunta Mocarskiego w pracach rewindykacyjnych polskich zbiorów bibliotecznych z Rosji (1922-1923)”. *Folia Toruniensia* 18 (2018): 56-87.
- Traktat ryski 1921 roku po 75 latach*, red. Mieczysław Wojciechowski. Toruń: Wydawnictwo UMK, 1998.
- Ussas, Bronisław. „Pośmiertne peregrynacje króla Stanisława Leszczyńskiego”. *Słowo Wileńskie* 10 (1938).
- Wróbel-Lipowa, Krystyna. „Realizacja postanowień traktatu ryskiego w sprawie archiwaliów polskich”. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F: Historia* 45 (1990): 415-424.
- Ziółek, Ewa M. „Sprawa Ussasa. Przyczynek do dziejów Mieszanej Komisji Reewakuacyjnej i Komisji Specjalnej 1922-1924”. *Teka Komisji Historycznej Towarzystwa Naukowego KUL* 3(18) (2021): 159-175.